

СЛОВСЬКА І. Є.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного
права та галузевих дисциплін
(Рівненський національний університет
водного господарства
та природокористування)

УДК 10.15.23

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В СИСТЕМІ ВІТЧИЗНЯНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

З'ясовані теоретичні аспекти принципу верховенства права в системі вітчизняного конституціоналізму, проаналізовані тенденції його дослідження у юридичній науці. З'ясовано, що це одна з основоположних засад побудови правової держави і громадянського суспільства. Доведено, що, попри наявні розбіжності в тлумаченні принципів верховенства конституції і верховенства права, їх основне теоретико-правове розуміння в якості наукових категорій залишається сталим.

Ключові слова: Конституція, право, держава, суспільство, принцип, верховенство.

Выяснены теоретические аспекты принципа верховенства права в системе отечественного конституционализма, проанализированы тенденции его исследования в юридической науке. Выяснено, что это один из основополагающих принципов построения правового государства и гражданского общества. Доказано, что, несмотря на имеющиеся разногласия в толковании принципов верховенства конституции и верховенства права, их основное теоретико-правовое понимание в качестве научных категорий остается стабильным.

Ключевые слова: Конституция, право, государство, общество, принцип, верховенство.

The theoretical aspects of the principle of law supremacy in the system of national constitutionalism, the tendencies of its research in legal science are analyzed. It is found out that this is one of the fundamental principles of the construction of the constitutional state and civil society. It is proved that despite the existing differences in the interpretation of the principles of the constitution's supremacy and law supremacy, their basic theoretical and legal understanding as scientific categories remains stable.

Key words: Constitution, law, state, society, principle, supremacy.

Вступ. Прийняття Конституції 1996 р. стало важливим кроком у справі конституційного будівництва багатонаціональної держави, подальшого розвитку і поглиблення демократії. Нова Конституція відповідала інтересам народу України, оскільки кожне її положення свідчило про прагнення забезпечити зростаючі політичні, матеріальні і духовні потреби людини та громадянина. Характерною рисою Основного Закону стало втілення у ньому в концентрованому вигляді історичних досягнень всіх національностей, що населяли територію України, узагальнення характеристик сучасного етапу розвитку суспільства. Об'єднання

зусиль державного апарату, політичних партій і рухів, населення було покликано примножити зусилля для здійснення соціально-економічних перетворень. Перед народом відкривалися перспективи прогресу в багатьох галузях суспільного життя, піднесення національно-культурних традицій.

Нині Конституція України дійсно виражає загальну спрямованість організації і діяльності інститутів публічної влади, регламентує правовий статус особи, але осмисленої реалізації її положень не відбувається. Висока нормотворча активність посадових осіб постійно відкриває широкі можливості для їх ініціативності у зміні правових актів за майже повної відсутності громадянської зрілості. Представники державного апарату постають «колективним пропагандистом» і «бойовим організатором» численних і постійних змін та доповнень до правових актів. Зростання масштабів і ускладнення структури системи права не сприяють її ефективності. Значна частина поправок вноситься задля підвищення показників активності посадових осіб. Особливо це стосується народних депутатів України, інформація про яких розміщується на сайті парламенту для широкого загалу. Слід підкреслити, що зміцнення авторитету народних обранців значною мірою залежить від відповідального здійснення ними їх повноважень.

Принцип верховенства права – важливий конституційно-правовий інститут. Врахування інтересів населення, виважений підхід до розробки правових актів – умови забезпечення стабільного законодавства. Такий порядок підвищить реальність втілення в життя соціально-економічних, екологічних, культурних планів розбудови держави.

Постановка завдання. Теоретичними розробками принципу верховенства права займалися О.В. Богачова, О.М. Бориславська, Ю.М. Грошевий, В.С. Єгорова, С.В. Ківалов, А.М. Колодій, М.П. Орзіх, М.І. Панов, В.Ф. Погорілко, С.П. Погребняк, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фрицький, В.Н. Хропанюк, Л.С. Явіч та ін. Проте предмет вивчення цієї проблематики не обмежується працями згаданих вчених. Саме тому маємо на меті визначити особливості принципу верховенства права як результату формування нової концепції конституціоналізму.

Результати дослідження. Від якості конституційно-правового регулювання суспільних відносин суттєво залежить демократизм правової системи держави. У розбудові України як повноцінного громадянського суспільства повинна бути не лише задекларованою, але і мати реальні зрушення в усіх рішеннях і діях державних органів державотворча практика. Визнані і гарантовані державою право і реальна спроможність територіальних громад, окремих громадян самостійно, у власних інтересах, під свою відповідальність у визначених правовими актами межах вирішувати питання державного і місцевого значення свідчитимуть про відповідність конституційної моделі Української держави міжнародним стандартам [1, с. 132].

Конституціоналізм як ідейно-політична доктрина, ідейно-політичний рух і державно-правова практика є «державним правлінням, обмеженим конституцією» [2, с. 61]. За такого тлумачення принцип верховенства права в житті суспільства і держави можна назвати базовим, оскільки «він є найважливішим елементом правової державності, її важливою передумовою та умовою здійснення» [3, с. 63]. Ця конституційна гарантія зміцнення законності, захисту інтересів держави і людини визначає шляхи життєдіяльності всього соціального організму і тому є вихідною у забезпеченні правової справедливості та стабільності конституційного ладу [4, с. 15; 5, с. 22].

Протягом багатьох десятиліть вважалося, що держава надає права громадянам і, відповідно, народ залежить від волі законодавця, який на свій розсуд може змінювати обсяг правового статусу особи. Як наслідок, право є інструментом державної влади. Прикладом класового підходу до визначення поняття права слугує досить типове тлумачення, згідно з яким право розглядається як «сукупність встановлених державою норм, що охороняються нею і виражають волю пануючого класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя» [6, с. 111].

Внаслідок реформування політичної системи з'явилися нові критерії у розумінні права. Прикладом нового неklasового підходу до визначення даного поняття є дефініція, згід-

но з якою право – це «об'єктивно можливий і необхідний, відносно рівний і справедливий масштаб свободи» [7, с. 49]; «система загальнообов'язкових правил поведінки, які встановлюються і охороняються державою, виражають загальні й індивідуальні інтереси населення країни і виступають державним регулятором суспільних відносин» [8, с. 142]; «система загальнообов'язкових норм, виражених у законах, інших визнаних державою джерелах, які є загальнообов'язковою підставою для визначення правомірно дозволеної і юридично недозволеної (забороненої) поведінки» [9, с. 29]. Як вірно зазначає О. Скрипнюк, цінність права сьогодні полягає у здатності стримувати свавілля державних інститутів, гарантувати ідеологічний та політичний плюралізм, захист прав людини [10, с. 141].

Принцип верховенства права в житті суспільства і держави передбачає, що формування та діяльність політичних інститутів у конституційній системі відбуваються в правових рамках, а кожен інститут держави має відповідне правове оформлення [11, с. 72–73]. Будь-яка посадова особа чи окремих громадянин не повинні здійснювати діяння, які порушували б закон. Повноваження представників органів державної влади й управління суворо регламентуються законодавством: їм дозволено те, що прямо зазначено в нормі права. Для простих громадян діє інший принцип: дозволено все, що прямо не заборонено [12, с. 48].

Принцип верховенства права закріплений у міжнародних правових актах. Так, Гельсінська нарада з безпеки і співробітництва в Європі (СБСЕ) у Заключному акті заявила про свій намір дотримуватися принципу справедливості, який становить основу верховенства права. Усі держави визнали, що верховенство права не є формальною законністю. Воно означає визнання і повне сприйняття вищої цінності – людської особистості, що гарантується відповідними інституціями [13].

Спорідненим із принципом верховенства права є принцип нормативного закріплення правових процедур. Ця засада означає, що всі процедури повинні відповідати «законам країни». Необхідність справедливості в юридичних процедурах очевидна. Часто вирішення питання (надання соціальної допомоги, розв'язання спору тощо) не стільки залежить від тексту закону, скільки від дій адміністративних органів. І тому важливо, щоб органи державної влади не використовували адміністративні процедури для задоволення власних амбіцій.

Належна правова процедура породжує справедливість: закон рівний для всіх, незалежно від політичного, соціального чи іншого статусу [14, с. 59–60]. Особисте право неможливе без гарантій у політичному праві, оскільки «навіть найкращі наміри створити на землі рай можуть перетворити її лише в пекло – пекло, яке людина здатна створити своїм братам» [15, с. 211; 16, с. 22–27].

Принцип верховенства права і поняття конституціоналізму по-різному трактують англійська і континентальна моделі. Так, англійська модель ці поняття отожднює, розуміючи під ними «юридичне обмеження держави та повну протилежність свавільному правлінню» [17, с. 21]. Право вона тлумачить як таке, що не лімітується законом, оскільки воно засноване на давніх традиціях обмеження влади монарха. Ці ідеї були об'єктивовані ще у Великій хартії вольностей 1215 р., а далі – низці інших політико-правових документів, законах, конституційних звичаях, прецедентному праві.

Невід'ємною складовою частиною англійської доктрини верховенства права визнається природне право народу на опір свавільній (тиранічній) владі, що було передбачено одним із положень Хартії. У його класичному розумінні, запропонованому англійським конституціоналістом А. Дайсі, верховенство права охоплює три складники. По-перше, воно заперечує свавілля влади, свавільні чи дискреційні повноваження щодо здійснення примусу через заборону покарання або притягнення до юридичної відповідальності особи, крім випадків порушення нею закону, і прийняття відповідного рішення судом. По-друге, верховенство права передбачає рівність усіх перед законом, відсутність будь-яких привілеїв чи імунітетів у державних посадовців; за дії, вчинені, під час виконання службових обов'язків, вони мають притягуватися до відповідальності у загальному порядку у звичайних судах. По-третє, верховенство права є результатом усієї сукупності «судових рішень, що визначають права приватних осіб в окремих справах, які розглядали суди» [18, с. 102, 114].

У сучасному розумінні верховенство права в його англійському варіанті передбачає обмеження державної влади на користь свободи людини та її прав і ґрунтується на потужних інтерпретаційних та правотворчих повноваженнях судів, якими такі правомірні обмеження встановлюються.

Що стосується європейської моделі конституціоналізму, то їй притаманне існування писаної конституції, наділеної такими властивостями, як верховенство та стабільність, а також верховенство права, що представлено двома традиціями (власне верховенство права та правова держава). Виходячи з усталених правових традицій, верховенство конституції тлумачать з урахуванням її природи, а особливо у вирішенні конституційно-правових проблем, які виникають на практиці [19, с. 50–51].

Не заперечуючи вищесказаного, варто наголосити, що конституційний характер організації державної влади наявний не у кожній державі. Відповідно, термін «конституційна» не слід застосовувати до будь-якої держави, в якій прийнята писана конституція [20, с. 10]. Наявність самої конституції значною мірою зумовлює реальне існування конституціоналізму. Звичайно, правління, обмежене конституцією, вже має правові межі, певне оформлення. Проте прийняття юридичної конституції свідчить про функціонування правової держави, коли право не тотожне системі правових норм, і розуміють його не як позитивне право (закон), а як складний, багатофункціональний і комплексний феномен акумуляції ідеалів справедливості. Ось чому важливо, щоб конституція – основний правовий акт держави – підтримувалася всім ладом державного і суспільного життя, забезпечуючи безперерйне функціонування соціальних інститутів влади [21, с. 9–10; 16, с. 15].

У науковій літературі і дисертаційних дослідженнях не завжди серед принципів окремим пунктом виділяють верховенство Конституції, вважаючи його складовою частиною принципу верховенства права [22, с. 264–296; 23, с. 308–311; 24, с. 49; 25, с. 73–74; 26, с. 127; 27, с. 22–23], хоча деякі вчені все ж приділяють увагу аналізу цих двох принципів [28, с. 116; 16, с. 23–24].

Для з'ясування необхідності встановлення системи принципів розглянемо структуру ст. 8 Конституції України, яка складається з трьох частин. Частина перша встановлює принцип верховенства права, друга – принцип верховенства Конституції, а третя – принцип прямої дії Конституції з відповідним уточненням щодо його застосування щодо прав і свобод людини й громадянина. Не погоджуємося з авторами, які, як самі ж зазначають, «не вдаючись до критики юридичної техніки авторів Конституції», наголошують, «що між цими принципами не існує причинно-наслідкового зв'язку. З принципу верховенства права абсолютно не впливає принцип верховенства Конституції, а щодо формулювання принципу прямої дії, то краще було б його взагалі не формулювати, ніж встановлювати його необмежену дію стосовно всіх норм Конституції і загального, і спеціального характеру. Таким чином, принцип верховенства Конституції, оскільки він є структуроутворюючим, має розкриватися за допомогою кількох допоміжних інструментальних принципів із природою, що їх забезпечує. Тобто перша частина норми складається із самого принципу, друга – повинна вказувати, яким чином він забезпечується (ієрархія норм та їх охорона). І третя частина норми має містити основу забезпечення цього принципу» [29, с. 53].

На нашу думку, автори Конституції України 1996 р. цілком обґрунтовано спроектували ст. 8. Принцип верховенства права охоплює принцип верховенства Конституції, адже саме Основний Закон є підґрунтям функціонування всієї системи права і водночас є його елементом. Важливий політико-правовий документ довгострокової дії визначає підвалини нинішніх та майбутніх перетворень у суспільстві, закріплює основні засади державної політики і принципи реформування державних інститутів. Це найвищий за юридичною силою правовий акт, який регламентує організацію державних органів, що здійснюють публічну владу на основі принципу народного суверенітету, їх взаємовідносини між собою та громадянами [30, с. 88; 31, с. 47].

Конституція закріпила загальні засади конституційного ладу в Україні, форми народного волевиявлення, основний перелік прав, свобод та обов'язків людини і громадя-

нина, особливості територіального устрою держави, основи місцевого самоврядування. Як головне джерело національного права, базис поточного галузевого законодавства, стабільна Конституція є фундаментом оновлення цивільного, кримінального, трудового тощо законодавства, яке повинно узгоджуватися з основними конституційними принципами і положеннями. Лише глибоке і всебічне опрацювання проектів законів та інших правових актів на стадіях їх підготовки, розгляду та прийняття здатне впорядкувати величезний масив нормативно-правових актів [4, с. 15; 5, с. 34]. І саме принцип верховенства права, в основі якого функціонує Конституція, може, нарівні з іншими принципами конституціоналізму, забезпечити виконання таких завдань.

Висновки. Наявні нині класифікації принципів засвідчують багатоманітність наукових пошуків, і кожна з них заслуговує на увагу і вивчення. Досягнення правової науки лише тоді можна вважати значними і прогресивними, коли теоретичні напрацювання множаться їх практичним втіленням. Вважаємо, що дискусії з приводу доповнення переліку принципів пунктом про верховенство Конституції нарівні із принципом верховенства права є суто теоретичними. У підсумку потужність конституційної реформи не зміниться під впливом голосів «за» і «проти» такого напрямку наукового прогресу. Як Основним Законом, так і іншими правовими актами закріплений механізм управління державою і суспільством. Забезпечення єдності законодавчого регулювання конституційного ладу – головна проблема юридичної науки сьогодні.

Список використаних джерел:

1. Ольховський Б.І. Конституційні принципи і питання поточної нормотворчості. Конституція України – основа модернізації держави та суспільства: матеріали наук. конф., 21–22 червня 2001 р., Харків / упоряд. Ю.М. Грошевий, М.І. Панов. Х.: Право, 2001. С. 132–134.
2. Стецюк П. Основи теорії конституції та конституціоналізму: посіб. Львів: Астролябія, 2003. 232 с.
3. Тимошенко В.І. Правова держава (теоретико-історичне дослідження). К.: Наукова думка, 1994. 132 с.
4. Колодій А.М. Принципи права України; Нац. акад. внутр. справ України. К.: Юрінком Інтер, 1998. 206 с.
5. Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины: учеб. пособ. Х.: Факт, 1999. 318 с.
6. Явич Л.С. Общая теория права. Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. 287 с.
7. Тиунова Л.Б. Конституция и правовое государство: учеб. пособ. Спб.: СПбГУ, 1992. 72 с.
8. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. М.: Дабахов, Ткачев, Димов, 1996. 378 с.
9. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. М.: НОРМА, 2001. 752 с.
10. Скрипнюк О. Соціальна правова держава: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.
11. Кравец И.А. Концептуальные основы российского конституционализма. Гуманитарные науки в Сибири. 1997. № 1. С. 71–76.
12. Орзих М. Конституционная свобода и равенство людей. Юридический вестник. 1998. № 2. С. 48.
13. Заключительный акт Совещания по Безопасности и Сотрудничеству в Европе от 01 августа 1995 г. Ведомости Верховного Совета СССР. 1975. Приложение к № 33. С. 12–18.
14. Верховенство права / пер. с англ. М.: Прогресс, 1992. 213 с.
15. Поппер К. Открытое общество и его враги. М.: Культурная инициатива, 1992. Т. 1. 448 с.

16. Словська І.Є. Український конституціоналізм: етапи становлення і розвитку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2004. 213 с.
17. McIlwain Ch.H. Constitutionalism Ancient and Modern. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1940. 162 p.
18. Dicey A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. Indianapolis: Liberty Classics, 1982. 386 p.
19. Бориславська О. Верховенство конституції чи верховенство права: деякі питання відновлення дії окремих положень Конституції України. Вісник Конституційного Суду України. 2015. № 6. С. 48–57.
20. Четвернин В.А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. М.: ИГП РАН, 1993. 448 с.
21. Кравец І.А. Конституціоналізм: устійчивість власти и общественного развития. Новосибирск: Изд-еИФиПр СО РАН, 1994. 21 с.
22. Погребняк С.П. Основоположні принципи права: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2009. 433 с.
23. Словська І.Є. Верховна Рада України в системі вітчизняного парламентаризму: конституційно-правове дослідження: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.02. О., 2014. 560 с.
24. Факас І.Б. Конституційно-правові принципи організації та діяльності судів загальної юрисдикції в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2009. 202 с.
25. Чикурлій С.О. Конституційно-правовий статус органів виконавчої влади України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2009. 221 с.
26. Єгорова В.С. Конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2009. 228 с.
27. Богачова О.В. Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2006. 238 с.
28. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01, 12.00.02. К., 1998. 382 с.
29. Сліденко І. Принцип верховенства Конституції: варіабельність наслідків дії. Вісник Центральної виборчої комісії. 2008. № 1(11). С. 50–54.
30. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2002. 536 с.
31. Бойко В. Застосування конституційних норм судами загальної юрисдикції. Сучасний конституціоналізм та конституційна юстиція: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., жовтень, 2000 р. / за ред. С.В. Ківалова, М.П. Орзіха. Бібліотека журналу «Юридичний вісник». О.: Юридична література, 2001. С. 47–54.

